

України : Постанова КМУ від 7 лютого 2007 року № 153. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/153-2007-п>.

40. Про затвердження порядку виконання завдань черговими силами з протиповітряної оборони Збройних Сил у мирний час : Постанова КМУ від 26 травня 2005 року № 377. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/377-2005-п>

41. Walter Dellinger. United States Assistance to Countries that Shoot Down Civil Aircraft Involved in Drug Trafficking, Memorandum for Jamie S. Gorelick, Deputy Attorney General (July 14, 1994). URL: [http:// https://www.justice.gov/sites/default/files/olc/opinions/1994/07/31/olc-v018-0148.pdf](http://https://www.justice.gov/sites/default/files/olc/opinions/1994/07/31/olc-v018-0148.pdf)

42. Конвенція з захисту прав і основоположних свобод 1950 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

43. Справа «Гонгадзе проти України» (Заява N 34056/02), Страсбург, 8 листопада 2005 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_420

44. Gábor Sulyok. An assessment of the destruction of rogue civil aircraft under international law and constitutional law. URL: <http://fundamentum.hu/sites/default/files/05-e-01.pdf>

** Маловацький Олексій Володимирович – здобувач Інституту законодавства Верховної Ради України.*

Стаття надійшла до редакції 3 вересня 2018 р.

УДК 341.1/8(477)

Василь Остапенко *

МІЖНАРОДНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ УКРАЇНИ ЯК ЧЛЕНА РАДИ ЄВРОПИ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ НА СВОБОДУ СОВІСТІ І ВІРОСПОВІДАННЯ

У статті розглянуто зобов'язання України у сфері забезпечення прав людини на свободу совісті і віросповідання, взяті під час вступу до Ради Європи. Проаналізовано зміни національного законодавства, здійснені відповідно до вимог Ради Європи. Відзначено проблеми, які потребують врегулювання на законодавчому рівні.

Ключові слова: Рада Європи, міжнародні зобов'язання, закон, права людини, свобода совісті і віросповідання.

Остапенко В. А. Международные обязательства Украины как члена Совета Европы в сфере обеспечения прав человека на свободу совести и вероисповедания.

В статье рассмотрены обязательства Украины в сфере обеспечения прав человека на свободу совести и вероисповедания, взятые при вступлении в Совет Европы. Проанализированы изменения национального законодательства, совершенные в соответствии с требованиями Совета Европы. Отмечено проблемы, требующие урегулирования на законодательном уровне.

Ключевые слова: Совет Европы, международные обязательства, закон, права человека, свобода совести и вероисповедания.

Ostapenko V. O. International obligations of Ukraine as a member of the Council of Europe in the field of ensuring human rights to freedom of conscience and religion.

The article deals with the obligations of Ukraine in the field of ensuring human rights to freedom of conscience and religion, taken at the time of joining the Council of Europe. The changes of the national legislation carried out in accordance with the requirements of the Council of Europe are analyzed. There are problems that need to be resolved at the legislative level.

Keywords: Council of Europe, international obligations, law, human rights, freedom of conscience and religion.

Рада Європи, яка була офіційно заснована 5 травня 1949 р. шляхом підписання Статуту організації десятима європейськими країнами, постала як гарант повоєнного визнання колективної відповідальності держав за мир і добробут власних громадян, дотримання демократичних засад урядування, духовних і моральних цінностей європейських народів. Надалі усі учасники угоди відповідно до ст. 3 її Статуту [1] зобов'язалися визнати принципи верховенства права та здійснення прав людини і основних свобод всіма особами, які знаходяться під їх юрисдикцією, а також відверто й ефективно співробітничати в досягненні мети Ради Європи.

Імплементация міжнародних зобов'язань у правову систему України та приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних норм і стандартів є предметом постійної уваги вітчизняних юристів-міжнародників та посадових осіб органів державної влади, до сфери відповідальності яких належать питання європейської інтеграції. Цієї проблеми торкалися: М. М. Гнатівський, Л. М. Горбунова, Л. Г. Заблоцька, О. В. Київець, І. М. Мишак, П. М. Рабінович, Ю. Є. Решетніков, У. Б. Хаварівський, І. С. Чиж та ін. Разом із тим окремі аспекти й особливості виконання відповідних зобов'язань досліджені недостатньо. До таких, серед інших, належать зобов'язання нашої держави у сфері забезпечення свободи совісті і віросповідання, взяті на себе із набуттям членства в Раді Європи.

Метою статті є аналіз міжнародних зобов'язань України як члена Ради Європи у сфері забезпечення свободи совісті і віросповідання та стан їх імплементації в національне законодавство.

Україна заявила про своє прагнення стати членом Ради Європи одразу після здобуття державної незалежності, однак належна процедура і моніторинг національного законодавства на предмет його відповідності засадничим принципам цієї міжнародної організації зайняв кілька років. Зрештою, 26 вересня 1995 р. у Страсбурзі було ухвалено Висновок № 190 (1995) Парламентської асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи [2], відповідно до якого Комітет міністрів отримав згоду ПАРЄ запропонувати Україні стати членом Ради Європи та надати їй 12 місць у Парламентській асамблеї. Україна приєдналася до Статуту Ради Європи шляхом ухвалення Верховною Радою відповідного закону 31 жовтня 1995 р., який набув чинності 14 листопада 1995 р. [3].

Прикметно, що зміни до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. [4] на виконання міжнародних зобов'язань і стандартів почали вноситися ще до офіційного вступу України до Ради Європи. Зокрема, 23 грудня 1993 р. було ухвалено Закон України «Про внесення доповнень і змін до Закону Української РСР «Про свободу совісті та релігійні організації» [5], відповідно до якого було чітко визначено порядок припинення діяльності релігійних організацій. Так, ст. 16 було доповнено частинами четвертою і п'ятою такого змісту:

«У судовому порядку діяльність релігійної організації припиняється лише у випадках:

- 1) вчинення релігійною організацією дій, недопустимість яких передбачена статтями 3, 5 і 17 цього Закону;
- 2) поєднання обрядової чи проповідницької діяльності релігійної організації з посяганнями на життя, здоров'я, свободу і гідність особи;
- 3) систематичного порушення релігійною організацією встановленого законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів (богослужінь, обрядів, церемоній, походів тощо);
- 4) спонукання громадян до невиконання своїх конституційних обов'язків або дій, які супроводжуються грубими порушеннями громадського порядку чи посяганням на права і майно державних, громадських або релігійних організацій».

Зазначеним Законом було унормовано й порядок користування культовими спорудами, на які претендували кілька релігійних громад. З цією метою частину третьою ст. 17 викладено в такій редакції: «Культова будівля і майно, що є державною власністю, можуть передаватися у почергове користування двом або більше релігійним громадам за їх взаємною згодою. За відсутності такої згоди державний орган визначає порядок користування культовою будівлею і майном шляхом укладення з кожною громадою окремого договору».

Також Законом було врегульовано порядок проповідування і здійснення релігійних обрядів та іншої канонічної діяльності в Україні громадян інших держав. Зокрема, ст. 24 Закону доповнено частиною четвертою такого змісту: «Священнослужителі, релігійні проповідники, наставники, інші представники зарубіжних організацій, які є іноземними громадянами і тимчасово перебувають в Україні, можуть займатися проповідуванням релігійних віровчень, виконанням релігійних обрядів чи іншою канонічною діяльністю лише в тих релігійних організаціях, за запрошенням яких вони прибули, і за офіційним погодженням з державним органом, який здійснив реєстрацію статуту (положення) відповідної релігійної організації». Відповідні зміни наблизили українське законодавство до вимог основних міжнародних актів щодо забезпечення прав людини на свободу совісті і віросповідання.

Важливими у контексті відновлення прав релігійних громад стали норми ст. 17 Закону, згідно з якими релігійні організації мають право використовувати для своїх потреб будівлі і майно, що надаються їм на договірних засадах державними, громадськими організаціями або громадянами. При цьому культові будівлі і майно, які становлять державну власність, передаються організаціями, на балансі яких вони знаходяться, у безоплатне користування або повертаються у власність релігійних організацій безоплатно за рішеннями обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а в Республіці Крим – Уряду Республіки Крим. Водночас, як справедливо відзначив І. М. Мищак, така передача чи повернення були можливими лише там, де релігійні споруди або вже використовувалися релігійною громадою, або вони не були зайняті. Щодо інших споруд і майна, то на практиці реалізувати норми Закону виявилось досить складно [6, с. 47]. Як наслідок, наголошує автор, на найвищому рівні органам влади України упродовж подальших років довелося неодноразово ухвалювати нормативно-правові акти, спрямовані на відновлення майнових прав релігійних громад в Україні [7], однак проблема так і не була остаточно вирішена.

Одним із базових документів, який лежить в основі діяльності Ради Європи, є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. [8], ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997 р. [9]. Відповідно до її ст. 9 кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно. Ця свобода підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Тож, ратифікувавши Конвенцію, Україна взяла на себе відповідні зобов'язання щодо забезпечення права на свободу совісті та релігії.

Чітка конкретизація зобов'язань України наведена і в згадуваному Висновку № 190 (1995) Парламентської асамблеї Ради Європи [2]. Так, згідно з його пунктом 11.хі Україна зобов'язувалася сприяти прискоренню мирного вирішення існуючих конфліктів між православними церквами при забезпеченні незалежності церкви в її відносинах із державою; запровадити нову недискримінаційну систему реєстрації церков і встановити правове вирішення питання про повернення церковної власності.

Прикметно, що ПАРЄ у постійному режимі моніторить виконання Україною взятих на себе зобов'язань. Для прикладу, Резолюція 1262 (2001) ПАРЄ «Виконання обов'язків та зобов'язань Україною» від 27 вересня 2001 р. [10] закликала українську владу продовжувати свої реформаторські зусилля у сфері внутрішнього законодавства, а також посилювати співпрацю з Радою Європи з метою забезпечення повної відповідності українського законодавства і практики до принципів і норм Організації, особливо норм, гарантованих Європейською конвенцією з прав людини та судового прецеденту Страсбурзького Суду.

У Резолюції 1466 (2005) Парламентської асамблеї Ради Європи «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» від 5 жовтня 2005 року [11] наголошується, що при вступі наша держава зобов'язалася дотримуватися своїх загальних обов'язків згідно зі Статутом Ради Європи, а саме: плюралістичної демократії, верховенства права та захисту прав людини і ос-

новних свобод усіх осіб під її юрисдикцією. Тоді Україна також погодилася виконати, у визначені терміни, ряд спеціальних зобов'язань, перелічених у Висновку № 190 (1995). З огляду на те, що вирішення цих проблем, зокрема й у правовій площині, не було досягнуто, ПАРЕ, серед іншого, рекомендувала «встановити чіткі правила повернення церковного майна як це вимагається підпунктом 11.xi Висновку № 190 (1995).

Своєю чергою, Рекомендація 1722 (2005) Парламентської асамблеї Ради Європи «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» від 5 жовтня 2005 р. [12] посилається на Резолюцію 1466 (2005) «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» й пропонує органам влади посилити співпрацю з Радою Європи для того, щоб забезпечити повну відповідність законодавства та практики України стандартам і принципам Організації, особливо стосовно стандартів, закріплених в Європейській конвенції з прав людини, а також повну відповідність рішенням Європейського суду з прав людини в частині індивідуальних та загальних заходів, що можуть вимагатися.

Відповіддю українського політичного керівництва на ці акти ПАРЕ, за словами Ю. Є. Решетнікова, став указ Президента України «Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи» від 20 січня 2006 р. № 39/2006, задля забезпечення виконання якого наказом Міністра юстиції України від 2 лютого 2006 р. було затверджено План роботи Мін'юсту на 2006 рік, в якому, зокрема, було передбачено розробку і внесення на розгляд Верховної Ради України проекту Закону про вдосконалення правил повернення колишнього церковного майна [13, с. 209]. Такий законопроект було розроблено, однак не ухвалено.

Особливий інтерес у контексті забезпечення свободи совісті і віросповідання становить Рекомендація ПАРЕ № 1556 (2002) «Релігія та зміни в Центральній і Східній Європі» [14]. Ухвалена понад 15 років тому, вона є вкрай актуальною з огляду на нинішню релігійну ситуацію в Україні та поширення руху за автокефалію Української церкви. У ній, зокрема, констатувалося, що виникнення незалежних держав заохотило прагнення окремих національних православних церков до власної незалежності чи зміни своєї приналежності, що в окремих випадках викликає потужний спротив з боку православних центрів, яким вони раніше підпорядковувалися. Це призвело до погіршення взаємовідносин між церквами, а в окремих випадках між державами. Тому, наголошується в Рекомендації, важливо виключити будь-які можливості державного втручання у питання догми, церковної організації і канонічного права. Відповідно, Асамблея рекомендувала, «застосовувати стандартні процедури, передбачені внутрішньодержавним правом, в усіх доведених випадках зловживань релігійною свободою у формі, що завдає шкоди суспільству або правам, свободам чи здоров'ю окремих осіб; гарантувати релігійним організаціям, майно яких було націоналізоване в минулому, реституцію цього майна протягом певного часу, а в тих випадках, коли це неможливо, виплату справедливої компенсації; необхідно вжити належних заходів з метою недопущення приватизації націоналізованої церковної власності».

Як стверджує У. Б. Хаварівський, необхідно законодавчо унормувати процедуру досить суперечливого питання переходу релігійної організації (юридичної особи) з однієї конфесії в іншу. Як юридична особа така організація не припиняє своєї діяльності (зберігається ідентифікаційний код, лише реєструються відповідні зміни до статуту, вносяться зміни у найменування та щодо даних про керівника), однак як релігійна організація певного віросповідання вона припиняє свою діяльність та з моменту реєстрації змін розпочинається діяльність зовсім іншого релігійного утворення [15, с. 227].

Оскільки мала місце різна практика національних судів щодо реєстрації/нереєстрації змін до статутів і переходу з однієї конфесії в іншу, означена проблема була винесена на розгляд Європейського суду з прав людини. У справі «Свято-Михайлівська парафія проти України» від 14 червня 2007 р. [16] Європейський суд з прав людини зазначив, що і Київський міський суд, і Верховний Суд проігнорували установчі документи Парафії та практику управління в період з 1989 до 2000 років і побудували свої висновки на нечіткому посиланні, яке міститься в статті 8 Закону щодо того, що є «релігійною групою» і на стверджуваному однаковому значенні слів «парафія», «група», «загальні збори» та «збори парафіян».

Відповідно, Суд доходить висновку, що обґрунтування відмови Київського міського суду зобов'язати зареєструвати зміни та доповнення до статуту не були «належними та достатніми». У загальному висновку Європейський суд з прав людини визнав, що втручання у право громади-заявника на свободу віросповідання не було виправданим. Він також вважає, що брак гарантій проти свавільних рішень органів реєстрації не був виправлений національними судами, оскільки відсутність узгодженості та передбачуваності законодавства не дозволяла їм дійти інших висновків у справі. Таким чином, мало місце порушення ст. 9 «Свобода думки, совісті і релігії» Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

Вимоги Ради Європи та відповідні рекомендації, а також рішення Європейського суду з прав людини сприяли подальшим змінам національного законодавства. Так, загалом зміни до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» вносилися **14** разів. Показовим у цьому плані є Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої статті **21** Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) від **8** вересня **2016** р. № **6-рп/2016** [17]. Суд виходив, зокрема, з того, що за практикою Європейського суду з прав людини, оскільки релігійні громади традиційно існують у вигляді організованих структур, то стаття **9** Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод **1950** року, яка передбачає право кожного на свободу думки, совісті та релігії, має тлумачитися відповідно до її статті **11**, яка гарантує кожному свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами та захищає об'єднання громадян від не виправданого втручання з боку держави; релігійні зібрання підпадають під захист статті **11** Конвенції, яка поширює свою дію як на приватні зібрання, так і на зібрання у публічних місцях, а також на статичні зібрання і публічні процесії (пункт **112** Рішення у справі «Свято-Михайлівська парафія проти України» від **14** червня **2007** року, пункти **15, 25** Рішення у справі «Баранкевич проти Росії» від **26** липня **2007** року). Конституційний Суд України дійшов висновку [17], що положення частини п'ятої статті **21** Закону, а саме «в інших випадках публічні богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії проводяться щоразу з дозволу відповідної місцевої державної адміністрації, виконавчого органу сільської, селищної, міської ради; клопотання про видачу вказаного дозволу подається не пізніше як за десять днів до призначеного строку проведення богослужіння, обряду, церемонії чи процесії, крім випадків, які не терплять зволікання», суперечать вимогам статей **8, 24, 35, 39** Конституції України. Отже, положення частини п'ятої статті **21** Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від **23** квітня **1991** року № **987-XII** зі змінами були визнані такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними).

Також у Рішенні Конституційного Суду України від **8** вересня **2016** р. № **6-рп/2016** наголошувалося, що відповідно до принципу дружнього ставлення до міжнародного права практика тлумачення та застосування Конвенції Європейським судом з прав людини має враховуватися при розгляді справ у порядку конституційного судочинства (абзац третій підпункту **2.3** пункту **2** мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від **1** червня **2016** року № **2-рп/2016**) [17]. Таким чином, підтверджено пріоритет у розвитку і внесенні змін до національного законодавства про свободу совісті і віросповідання міжнародного права та міжнародних зобов'язань України, зокрема зобов'язань перед Радою Європи.

Незважаючи на зміни законодавства і поступове приведення його у відповідність із нормами Конституції України та міжнародними зобов'язаннями нашої держави, досі мають місце численні порушення, зафіксовані Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини упродовж останніх років, що відображаються у щорічних доповідях. Зокрема, у **2017** р. Уповноваженим з прав людини здійснювалося **105** проваджень, з яких **28** стосувалися міжконфесійних конфліктів православних християн, **20** – порушень права на свободу совісті та віросповідання Свідків Єгови з боку посадових осіб органів державної влади та місцевого са-

моврядування, 2 – забезпечення права на мирне зібрання релігійних організацій, 2 – порушень права на свободу совісті під час організації освітнього процесу, решта – розпалювання релігійної ворожнечі та інших питань [18].

Уповноважений з прав людини також зазначає, що місцеві органи влади всупереч Рішенню Конституційного Суду України від 8 вересня 2016 р. № 6-рп/2016, згідно з яким норми частини п'ятої статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», які встановлювали дозвільний порядок проведення мирних зібрань релігійними організаціями, було визнано неконституційними, продовжують наполягати саме на необхідності дозволу для проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій [18].

З огляду на численність подібних порушень з боку представників органів влади на місцях і посадових осіб місцевого самоврядування Уповноваженим було рекомендовано органам місцевого самоврядування: утриматися від прийняття рішень, які можуть порушувати принцип недискримінації та обмежувати право представників тієї чи іншої релігійної громади на свободу совісті, а також місцевим державним адміністраціям та органам місцевого самоврядування: здійснювати просвітницьку діяльність, спрямовану на забезпечення мирного співіснування всіх релігійних організацій на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці [18].

Загалом проблема захисту прав віруючих громадян і забезпечення прав людини на свободу совісті в Україні потребує подальшого законодавчого врегулювання, на що неодноразово звертають увагу вітчизняні й зарубіжні фахівці. Так, за словами І. М. Мищака, членство України в міжнародних організаціях та необхідність дотримання міжнародних стандартів у сфері захисту релігійних прав людини вимагають внесення ряду доповнень і змін до чинного законодавства України з метою якнайповнішого забезпечення права на свободу совісті та віросповідання. На необхідність таких змін неодноразово вказували ПАРЄ та інші міжнародні організації, називаючи конкретні порушення, які потребують усунення, у тому числі й на законодавчому рівні [19, с. 40].

Висновки. Україна, ставши членом Ради Європи, взяла на себе ряд зобов'язань щодо забезпечення й дотримання прав і свобод людини та громадянина, зокрема права на свободу совісті і віросповідання. Відповідні зобов'язання і вимоги наведено передусім у Висновку № 190 (1995) ПАРЄ щодо заявки України на вступ до Ради Європи. Положення Висновку, резолюцій і рекомендацій ПАРЄ, а також рішення Європейського суду з прав людини стали основним джерелом, на основі якого розробляються і вносяться зміни до чинного законодавства України. Аналіз національного законодавства дає підстави стверджувати про його послідовну демократизацію і приведення у відповідність до вимог і стандартів Ради Європи. Водночас ряд ключових проблем, зокрема щодо удосконалення реєстрації релігійних громад, повернення культових споруд і майна релігійним громадам, уникнення міжконфесійних конфліктів та запобігання порушенням права на свободу совісті та віросповідання з боку посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування, потребують подальшого законодавчого врегулювання.

Список використаних джерел:

1. Statute of the Council of Europe. London, 5.V.1949. URL: <https://rm.coe.int/1680306052>

2. Висновок № 190 (1995) Парламентської асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи : Міжнародний документ від 26.09.1995 р. № 190(1995). URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_590

3. Про приєднання України до Статуту Ради Європи : Закон України від 31.10.1995 р. № 398/95-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398/95-вр>

4. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23.04.1991 р. № 987-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 25. Ст. 283.

5. Про внесення доповнень і змін до Закону Української РСР «Про свободу совісті та релігійні організації» : Закон України від 23.12.1993 р. № 3795-12. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 13. Ст. 66.

6. Мищак І. М. Нормативно-правове регулювання відновлення майнових прав релігійних громад в Україні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2012. № 3. С. 46–51.

7. Мищак І. М. Трансформація міжнародно-правових норм у сфері свободи совісті та віросповідання в конституційне законодавство України. *Конституційні засади модернізації України*. К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2012. С. 303–311.

8. **Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms as amended by Protocols No. 11 and No. 14. Rome, 4.XI.1950.** URL: <https://rm.coe.int/1680063765>

9. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції. Закон України № 475/97-ВР від 17.07.1997 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-вр>

10. Виконання обов'язків та зобов'язань Україною : Резолюція 1262 (2001) Парламентської асамблеї Ради Європи від 27.09.2001 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_607

11. Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною : Резолюція 1466 (2005) Парламентської асамблеї Ради Європи від 05.10.2005 р. № 1466 (2005). URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_611

12. Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною : Рекомендація 1722 (2005) Парламентської асамблеї Ради Європи від 05.10.2005 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_612

13. Решетников Ю.Є. Питання правового забезпечення процесу повернення колишнього церковного майна в Україні. *Державно-конфесійні відносини в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку* / За ред. В. Д. Бондаренка та І. М. Мищака. К. : Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. С. 204–217.

14. Релігія та зміни в Центральній і Східній Європі : Рекомендація Парламентської асамблеї Ради Європи № 1556 (2002). *Національна безпека і оборона*. 2013. № 1. С. 66–67.

15. Хаварівський У. Б. Реєстр релігійних організацій в Україні: від обліку до Єдиного державного реєстру юридичних осіб. *Державно-конфесійні відносини в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку* / За ред. В. Д. Бондаренка та І. М. Мищака. К. : Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. С. 218–229.

16. Свято-Михайлівська парафія проти України : Рішення Європейського суду з прав людини від 14.06.2007 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_254

17. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) від 8 вересня 2016 р. № 6-рп/2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16>

18. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина в Україні. К., 2018. URL: www.ombudsman.gov.ua/files/Dopovidi/Report-2018-1.pdf

19. Мищак І. М. Удосконалення конституційного законодавства України у сфері свободи совісті та віросповідання відповідно до міжнародно-правових норм та стандартів. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2012. № 4. С. 37–40.

** Остапенко Василь Олексійович – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

Стаття надійшла до редакції 12 жовтня 2018 р.